

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Լ Օ Ռ Ի

ԵՒ ԿԻՒՐԻԿԵԼՆ ՀԱՅ ԲԸԳԻԸՑՈՒՆԻ ՑԵՂԻՆ
ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԻ

(Հ-Հ-Հ-Հ-Հ-Հ-Հ-Հ-Հ-Հ-Հ-Հ)

4. Դաւիթ թագաւոր Մածնաբերդի
(1089—1145).

Արաս թագաւոր Տաւուշի (1089—1145):

Վիւրիկէի որդիք՝ Դաւիթ Բ. եւ Արաս Ա. ժառանգ եղան հայրենի իշխանութեան: Բայց երկար չկրցան վայելել իրենց ժառանգութիւնը. “Ցետ մահուան (կիւրիկէի), կը գրէ կիրակոս, էջ 72, դաւեալք ի Վրաց որդիք նորա՝ ելեալ ի տանէ հայրենեաց գնացին ի Պարսիկս Դաւիթ եւ Արաս. եւ առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ եւ զՄածնաբերդ եւ զայլ տեղու” և յնպէս կը գրէ նաեւ Վարդան, էջ 106. “Որոց (այսինքն Գուրգենայ եւ Դաւիթ Անհողնի) թոռունքն Արաս եւ Դաւիթ նեղեալ ի Վրաց՝ չոգան առ տեարսն Ռանայ եւ առին մէն մի բերդս եւ կային տառապանօք”:

Թէ ի՞նչ կ'իմանան պատմագիրներս ս'դաւեալք կամ “Նեղեալք ի Վրաց” ըսելով, կը մայ անբացատրելի: Կ'երեւայ թէ Վրացիները, որոնց դէմ կիւրիկէ Ա. “Ղամենայն ժամանակս իւր” (Կիր. 72) պատերազմով՝ պահեց երկիրն օտար օտնձգութիւններէ, պատերազմանէր եւ քաջ թագաւորին մահուընէն եսքը մոռան բռնի ուժով Լոռի եւ հալածական վարեցին կիւրիկէան. Կորիւնները հայրենի ժառանգութենէն, որոնք իրենց ապաստանարանն փնտուցին “ի Պարսիկս, այսինքն Ռանայ կամ Առանայ տիրով քով, հայ Աղուանքի Ռւտի գաւառին մէջ, Դարձեալ առեղծուածային կը մնայ մեղի համար, թէ ի՞նչ պայմաններով հիւրընկալեց զիրենք Առանայ տէրը եւ տուաւ անոնց “ի ժառանգութիւն զՏաւուշ եւ զՄածնաբերդ եւ զայլ տեղիս:”

Վարդանայ խօսքերը, թէ առին մէն մի բերդս եւ կային տառապանօք կը ցուցնեն թէ երկու եղբայրներն իրարմէ անկախ կ'իշխէին իրենց ամրութեանց մէջ, Արաս կը նստէր Տաւուշ բերդը, իսկ Դաւիթ Մածնաբերդ, բայց նաեւ այս ամրութեանց մէջ “կային տառապանօք”:

Լասն զի ս'ապա յետ աւուրց¹ առնուն դարձեալ Պարսիկը ի նոցանէ զՏաւուշ, եւ նոքա բնակին ի Մածնաբերդ (Կիր. 72), աւելի անձուկ շրջանակի մէջ:

Իրենց վիճակը չբարւոքեցաւ յաշորդող քալուքան փոփոխութեանց մէջ: 1105ին քալուքան ամիրան յարձակեցաւ գուգարքի վրայ, զղիլ ամիրան յարձակեցաւ գուգարքի վրայ, առաւ Լոռին, Հաղպատան ու Սանահինը, եւ յառաջացաւ մինչեւ Դուին, ուր սպաննեց Մանուչէի Աբունասր եղբայրը: Թէեւ Անիի տէրը՝ Մանուչէ Աբէտինդինդիր եղաւ իւր եղբօր արեան, զղիլ վրէտինդիր եղաւ իւր եղբօր արեան, զղիլ ամիրան սպաններով “ի վերայ գերեզմանի եղբօր իւրց, (Վարդան 113, Կիր. 60, Միւ. Արիկ. 61) եւ Դուինը յետս գրաւեց, սակայն այս յաղթութիւնները չիրկեցին կիւրիկեան թագաւորութիւնը: Քիչ վերջ Վրաց Դաւիթիթ թագաւորը թիւնը: Խեց Պարսիկներէն Տփղիսն եւ Օր զօրանալով խեց Պարսիկներէն Տփղիսն եւ Օր բելեանց, իւանէ ու Զաքարէ մեծ սպասալարներու քաշութիւններով առաւ Անին եւ աւելի ընդարձակելով իւր սահմանները՝ 1118—1123 ձակելով իւր սահմանները՝ կամ՝ ինչպէս կը գրէ գարդան՝ “առեալ եւ զնւիսիս (Օլմի) եւ զահմանս իւր եւ զգագ եւ զՏէրունական եւ զՏայուշ եւ զկայեան եւ զկայծօն եւ զլուկ եւ զՏաշիր եւ զՄահկանաբերդ եւ զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց կիւրիկէի եւ Արասայ (Վարդ. 119), որոնց կառավարութիւնն յանձնեց Դաւիթ իւանէին ս'եւ ի վերայ հայրենեաց իւրեանց իւանէին իւանէ կամ Օրբէլեան Լաւուկ իւր տուաւ նմա (իւանէի) ի թագաւորէն Լաւուկ իւր գաւառովն, եւ Ագարակն տեղի գարպասի եւ Շամշուլդէ որ էր հայրենիք նոցին² վերստին տուառ գաւառովն, (Օլմ. 277):

Այսպէս Լոռի իւր գաւառովն, եղաւ սպահականութիւն Օրբէլեան տան:

Դաւիթ եւ Արաս մնացին իրենց բերդերու մէջ ի Տաւուշ եւ ի Մածնաբերդ: Ուրախալի օր եղաւ իրենց 1140 թուականը, երբ կաթողիկոս օծուեցաւ իրենց իշխանութեան սահմաններուն մէջ գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսը, այս մասին մէջ հաջորդէ հետեւեալ մանրամասնութ. Գօշ կը հաջորդէ հետեւեալ մանրամասնութիւնները. Արդ ի գալ Տէր Սահմակայ յաշ- իսարհս Աղուանից ժողովէր զամեննեսեան առ համարակի ի տուն Արասայ Բագրատունոյ, որդւոյ

¹ Անուշտ կ'ակնարկութիւն 1145ի գեղքերը:

² Օրբէլեան էջ 278 խօսելով Զաքարեանց խնամութեան վրայ, ու շադիր կ'ենէ, որ աստիք ս'խնամութեամբ խառնեալ էին ընդ թագաւորին Վրաց եւ ընդ թագաւորին Հայոց կիւրիկեաց, որբ էին Բագրատունիք, արդեամբ բերդուն Օրբէլեան ամուսնացած էր Ռուզուքանիք, կիւրիկէ Բ. ի գաւեր հետ:

Կիւրիկէի արքայի, որ եւ ժողովեալ ամենեցուն առաջի նորա ի բերդն որ կոչե Տաւուշ, ուր եւ ժողովեալ հարանց սրբոց եւ եպիսկոպոսաց. թագաւորն Դաւիթ եղբայր Աբասայ թագաւորի, տէր Ստեփանոս որդի Կիւրիկէի նոցւնց եղբայր եւն... Եւ այսպէս մեծաւ հանդիսիւ եւ հոչակաւոր կոչմամբ ձեռնադրեցին կաթողիկոս Աղուանից զԳրիգորիս հօրեղբօրորդի Տեղան Ստեփանոսի Աղուանից կաթողիկոսի, (Հայապատում, էջ 342. հմմ. եւ բարխո-դարեան՝ Պտմ. Աղուանից 185):

Աբաս, որ Տաւուշ բերդի մէջ ունէր իւր բնակութիւնը, 1145ին ենթարկուեցաւ Զօլի ամիրապետի յարձակմանց: Զօլի այս թուին արշաւեց Առանի վրայ “եւ փութանակի երթայրի բերդն Տաւուշ, յորում ամրացեալ էր թագաւորն Աբաս եւ բազում ջանիւ ընդ երկար պաշարեալ զնա՝ պատ առնոյր զբերդն”, (Հայապ. 344): Աբաս 40 օր ընդդիմացաւ պաշարման (Սամ. Անեցի, 133) բայց ի վերջո ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ, անձին ապահովութեան պայմանաւ, ինչպէս կը գրէ Սամ. Անեցի, 133. “Էառ զնա (զՏաւուշ)՝ հանելով զթագաւորն Աբաս՝ առանց վնաս առնելոյ:” Աբաս ապա “անցեալ գնաց առ թագաւորն Վրաց ի ՇՂԴ (1145) թուականին, (Հապ. 344):

Այսպէս Աբաս նաեւ իւր երկրորդ ժառանգութենէն կողոպտուած եւ հալածուած, ստիպուեցաւ դիմել իւր տոչմին երդուեալ հակուակորդին, Վրաց Դեմետրէ թագաւորին (1125—1154) որ կ'երեւայ թէ Կիւրիկեանց տկարանալով՝ այլ եւս անկասկած անոնց վտանգաւոր ըլլալէն՝ հաշտութեան ձեռք կարկառեց հալածական Աբասին եւ տուաւ բնակութիւն իւր երկրին մէջ:

Բայց Աբասայ օրերն հաշուած էին արդէն: Հաւանօրէն ոչ շատ վերջը վախճանեցաւ, եւ մարմինն ամփոփուեցաւ հաղբատ իւր նախնեաց դամբարանին մէջ:

Նշն ՇՂԴ (1145) թուին մեռաւ նաեւ թագաւորն Դաւիթ “ի յամրոցին որ կոչե Մածնաբերդ” (Հայապատում, 344): Կը յիշուի Դաւիթ մէկ ուստրը՝ Կիւրիկէ Բ. (անդ եւ Կիր. 72), եւ մէկ գուստը Որուզուքան (տես վարը արձանագրութեանց մէջ):

5. Կիւրիկէ Բ. 1145—1185:

Մածնաբերդի թագաւորին՝ Դաւիթի յաջորդեց իւր որդին Կիւրիկէ Բ. այր բարերարոյ

եւ կատարեալ ի գործս առաքինութեան քան զհարս իւր ու (Կիր. 72): Որովհետեւ Երաս Ավախճանեցաւ անժառանգ, անոր ստուերական իշխանութիւնն ալ ժառանգեց անշուշտ Կիւրիկէ:

Հայ ապատում էջ 350, կը պատմուի թէ Վրաց Դաւիթ թագաւորը Դեմետրէի որդին, այն ինչ բարձրացած թագաւորական գահը (1154) գէպի հայ ազգն “այնքան բարեսրտութիւն ցուցանէր, մինչ զի առաքէր եւ կոչէլ զթագաւորն Կիւրիկէ (Բ) որդի Դաւիթի թագաւորի Բագրատունույց, եւ խոստանայլ նմա դարձուցանել ի նա զժառանգութիւն նորա, զօր նախնեացն իւրոց հանեալ էր ի նոցանէ. եւ այսպէս պարգեւք յաղակէր զնա ժամադիր եղեալ նմա... բայց զայսպիսի զկամս (թագաւորին) իւրեւ գիտացին իշխանքն Վրաց յոյժ նախնաձաբեկ եղեն, մանաւանդ Որբելեանքն կոչեցեալ ազդ, եւ գեղ մահու արբուցեալ սպանին զթագաւորն Դաւիթին նոյն 1154 թուին:

Օրբելեանց հակառակութիւնն Կիւրիկեան տան դէմ հասկանալի է, քանի որ անձնք եղած էին տէր Կիւրիկեան թագաւորական հողերուն, թէ եւ քիչ յետոյ խառնուեցան խնամութեամբ Կիւրիկեան արեան հետ: Այսպէս միանգամայն չքացան այն յոյսերը, որնք անշուշտ ալթնցած էին Վրաց թագաւորի խոստամամբ Մածնաբերդի տիրոջ մէջ: Կիւրիկէ Բ. ի գործքերուն վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չէ հասած մեղք. բայց “բարիոք փոխեալ յաշխարհէս (1185) թողու ժառանգութէ ները եղած են պաշտող իրենց նախնեաց յիշաւակներու, եկեղեցակը եւ շինարար: Մինչեւ այսօր կը կարդացուին անոնց արձանագրութիւնները Կիւրիկեան երկրին հին հին կերտուածքներու վրայ: Կարեւոր կը համարիմ ամփոփել այս տեղ այս արձանագրութիւնները իւրեւ գրաւականներ անոնց շինարարական գործունէութեան եւ բարեպաշտութեան, որ անշուշտ պատիւ է Կիւրիկեան տան:

¹ Սիսական մեր ընդհանուր ակնարկին մէջ թագաւորին անուան քով փակագծի մէջ Անհողին աւելցուցած էինք, որ պէտք էր ըլլալ Դաւիթի Բ.:

1. Մարիամ, որ կ'երեւայ թէ կուսութեամբ անցուց իւր օրերը (քանի որ արձանագրութեանց մէջ չի յիշուիր իւր ամուսինը), այլ եւ այլ շինութիւններ կատարած է իւր քոյրերուն հետ՝ Քորայրի, Հաղպատի, Սանահնի վանքերուն մէջ։ Հաւանորէն ինքն է այն Մարիամն, զր կը յիշէ Վարդան։ «Եին եւ կանայք թաւորազունք կրօնաւորեալք կուսութեամբ ի Քորայրն Խորասու¹ եւ Մարիամ», որնց Յովհ. Սարկաւագ վարդապետն կը գրէր «զգուշական երատու» (Վարդ. 122)։

Քորայրի եկեղեցւոյն կից մատուռի մը վրա կը կարգանք հետեւեալը.

«Քրիստոս Աստուած յիշեա զՄարիամ եւ Յուսուգան ի գալստեան քում».

ՈԲ. (1153)² Ես Մարիամ դուստր Կիւրիկէի թագաւորի յազգէ Բագրատունի շինեցի զուրբ կաթուղիկէս աւգնութեամբ քւեր իմո Ռուսուգանա յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ հաւրաքւեր մերո Ռուսուգանա³ եւ եղբաւր մերո Աբասա որք երկրպագէք Քրիստոսի ի սուրբ Քաւարանիս յիշեսչիք ի Քրիստոս զի վասն նեղութեան տեղելոյս շատ աշխատեցաք» (Վւմայ 1900, ք. 326. Ազգ. Հանդ. Ը. 420. Կոստ. 30)։

«Ի թուին Հայոց ՈԼԴ = (1185) Ես Մարիամ՝ դուստր Կիւրիկէի ալքայի, մեծ յուսով շինեցի զտուն աղօթից ի վերայ հանգստարանաց մեր՝ հաւրեքվեր իմո Ռուսուգանայ³ եւ մաւր իմո Թամարայ եւ ինձ Մարիամու, յառաջնորդութեան տեառն Բարսչի արհիեպիսկոպոսի. որ եւ աւարտեցաւ ի ձեռն սորա։ Արդ որք մտանէք ընդ դրունս նորա, եւ երկրպագէք սրբոյ նշանիս յիշեցէք յաղաւթս ձեր զմեզ եւ զնաինի թագաւորազունքս մեր, որ հանգուցեալ են առ դրունս սրբոյ կաթուղիկէիս ի Քրիստոս Յիսուսու (Քրոսէ՝ Description, էջ 8. Կոստանեան՝ Վիմական տարեգիր, էջ 36)։

Սանահն՝ Ես Մարիամ Բագրատունի, կանզնեցի դուստր արքային Կիւրիկէի. կանզնեցի

զիւնս զայս եւ ետու զիմ հայրենի սուրբ Նշանն միծածախ պահարանով և. Աստուածածնիս, սկին արծաթի եւ տաւնացոյց

Ես Բաւրինայ, նոյն արքայի դուստր, ըոյր Մարիամու, կանզնեցի զիւնս զայս...

Ես Ռուսուգնայ, Նմին արքայի դուստր, ըոյր Մարիամայ, կանզնեցի զիւնս... (Կոստանեանց՝ 40):

Հաղպատ՝ Ես Մարիամ, դուստր Կիւրիկէի արքային, հանդերձ Ռուսուգնայի շինեցի զգակիթս եւ ծածկեցի իմ արդեամբս. տուի այգինատի զնորտութիւն... ծաղարդարին մեզ պատարագ լինի (անդ):

2. Ռուսուգան, որ ամուսնացաւ իւսանէ Օրբէլեանի հետ եւ նման իւր Մարիամ՝ քրոջ՝ Եղամաթիւ եկեղեցիներու շինութեան եւ եղամաթիւ պատճառ, ինչպէս կը Վկայեն շատ մ'արձանագրութիւններ եւ յիշատակագիր մը 1172—73 թուէն, որուն խօսքերը կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել հոս։ Յիշատակագիրս (ի վերջ Ճառիցն Բարսչի) Խօսելով Հաղպատի Բարսեղ արքեպիսկոպոսի արժանաւորութեան մասին, կը յաւելու. «Եւ յամենեցունց եղեւ պատուեալ ըստ արժանեաց եւս առաւել ի մեծ ամիսպասալարէն յիւսանէե եւ ի զուգակցէ Նորին ի բարեսէր թագուհոյն Ռուսուգնայ, որ էր յազգէ Բագրատունիացն մերոց կորուսեալ աղջիս թագաւորաց. որ ցուցանէր զգութ հարց իւրոց, եւ նորոգ էր զիւրոյ նախնեացն սէր առ ամեննսեան, առ հեռաւոր եւ մերձաւոր ուխտս սուրբս. քանզի ամենայն տեղի որ ի նախնեացն սորա շինեալ էին եւ նուազեալ յետոյ, ի սորա աւորս պայծառանային եւ նորոգ էին վերստին. Էթէ ի մերում գաւառի (այսինքն Զորոգետոյ), եւ եթէ ի գաւառն Անոյ սեփական քաղաքին իւրեանց, եւ ի նոյն իսկ յԱնի, եթէ ի գաւառն Դընայ, վասն զի յամենայն տեղիս իշխանութիւնն եւ երկիւղն մեծի սպասալարին հիւսանէի առն սորա հասանէր եւ սա ջանայր զի զիւր Նախնեացն շինեալ եկեղեցին պայծառացուցէ. որ եւ կամեցաւ զգերեզմանս առաջնոց թագաւոր որ ի սուրբ ուխտիս՝ առաւել պատուել եւ բացն որ ի սուրբ ուխտիս՝ առաւել պատուել պայծառացուցնել. վասն որոյ եղ զսուրբ ուխտս ի ձեռս տեառն Բարսչին. . (տես Մատենագարան, էջ 339—41, հմմտ. եւ Ծերակ, էջ 100):

Այս դրուատիքները կ'արդարացնեն նաեւ արձանագրութիւնները (Քորայր, Սանահն, Հաղպատ) որոնք վերը յիշենք. Բացի Հայաստան (Քրոսէ՝ Description, էջ 52):

¹ Թէ Խորասու Ենչ ծագում ուներ, Ենչք գիտեր. Վահանած եւ թագուած է Սանահն 1101ին (ԾԾ. ապ. ԶԾ). Brosset, Description, p. 65.

² Այսպէս կը կարդան թէ Զալալեանց, թէ Աղանեան եւ թէ Լալցեանց. Պատաժարիկեմ կարդալ թուակն Աթ (1191) կամ Աթ (1191), քանի որ կը մելատակուի արձանագրութեան մէջ Աթա (Ճն. իրը 1170):

³ Ուստի Ռուսուգան կ'ըլլաց Դաւթի գուստորը, Կիւրիկէի Քոյրը, ուրիշ անել մեղ մ'ալ կը մելուի այսպէս. «Ես Ռուսուգանա ըութերցման, Ռուսուուզոն» հօրաբոյր, Թամար Մայր Թագու Հետագ այսինքն՝ Մարիամ եւ Ռուսուգանայ՝ զսիւնս կանգնեցաք. զմեզ. յիշեցէք ի Քրիստոս

կատարած շինութիւններէն՝ Ուռւսուգան կառոյց նաեւ վանք մը ԱԼ գետի հովախն մէջ, զօր այժմ Կանանց վանք կ'անուանեն։ Վանքիս եկեղեցւոյն մուտքին վրայ Բարթոլոմէ կարդացած է հետեւեալ պահասաւոր տողերը վրացերէն լեզուաւ (Mélanges Asiatiques II, էջ 106—12)

“Յանուն Աստուծոյ բարեխօսութեամբ մարտիրոս . . .”

... մեղաւորի

... վասն աղօթս առնելոյ եւ վասն փառաւորելոյ

... թագուհին Ռուսուդան

... վասն հոգւոյ . . .”

Նշնպէս Շամշյլտէի շրջակայքը՝ Բեթանիա գիւղին մէջ կառուցած է եկեղեցի մը, որուն վրայ կան վրացերէն արձանագրութիւններ, զորոնք բրոսէ այսպէս կը թարգմանէ (Mélanges Asiatiques II, էջ 296—300 հմտ. եւ անդ էջ 339):

Մվ Յիսոս Քրիստոս, որ քեւենեցար ի վերայ խաչի վասն մեր, լեր պաշտպան տիկնոջ Ռուսուդանայ աստ եւ ի հանդերձելումն, յերկնային արքայութեան քում. ի թուին (416 = 1196).

Մեծաշուք Տէր . . . զիոզի մեծի Սաքա մասմասարշին. ընդ իշխանութեամբ . . . զետեղեցան ոսկերք . . . իւր սմիւլար եւ ամի—սպասալարայ . . . որ ի կնութեան ունէր զիուսուդան, զդուսոր Կիրիկէի թագաւորին Հայոց. Մայր Աստուծոյ . . . այժմ բարեխօս ես . . . բարեխօս լեր եւ վասն իմ . . . զիոզի իմ: Զմուտ, զսինս . . . դուք բահանայք որք կատարէք զիւնդուսածս . . . սուրբ եղբարք եւ զուք ամեներին . . . որ փոխիք . . . քորք . . .

Տէր քանզի Տիկին Ռուսուդան յոյժ մեծարեաց զիս, ես Ցուրելաս—զէ, սենեկապան իւր, նովաւ սնեալ . . . նոյնպէս տուք ինձ թագաւորել ի բարձրագոյն դաս առաջի քոյ: Երդմնեցուցանեմ զքեզ բարեխօսութեամբ նորա ես, որոյ հոգին կարի մեղաւոր է:

Թէեւ բրոսէի չէ յաջողած լուծել արձանագրութիւններուս մութ խօսքերը, բայց այժմ վերը յիշուած ընդարձակ յիշատակարանէն պարզ է, որ ամիր սպասալարն իւանէ Օրբելեանն է, Ուռւլուգանի¹ ամուսինը:

¹ Ուռւլուգան կամ Ուռւլուգան. Կոստանեանց միշտ Ռուսուդան կը կարդայ, թէեւ հայ մատենագրութեան մէջ

3. Մամքան, որ ամուսնացաւ խաչենոյ տիրոջ Հասանայ հետ եւ ունեցաւ իրմէ Վասակ անուն զաւակը որ պատրոնիկ յորջորջմամբ ծանօթ է արձանագրութեանց մէջ: Մամքան (արձանագրութեան մը մէջ նաեւ Մամքան ձեւով, ապահովապէս աղձատուած) ինձի կ'երեւայ թէ մին է այն թագաւորազուն կիներէն, զորոնք կը յիշէ լարդան, էջ 90. “յորոց (ի Կիւրիկեանց Կիւրիկէէ) կանայքն կրօնաւորէ Մամքան եւ Ուռւլուգանու,

Խորթայ վանքի մէկ արձանագրութիւնը կը շուցնէ թէ Մամքան իւր վերջին օրերուն եկած է վանքս իւր ամուսոյն եւ Գրիգորիս անուն որդուոյն հետ եւ կրօնաւորած. արձանագրութիւնն է.

“... Ես Մամա թագուհի, ամուսին Հասանայ, դուստր Կիւրիկեայ թագաւորին, կացաք յաւագութեան ամս Լ, ես եւ այր իմ եւ Թողեալ զնայրենիքս որդուոց մերոց եկաք ի վանքս մաստ տէր Գրիգորիս եւ որդին մեր համանուն նորին, եւ զգեցաք զձեւ միանձանց, եւ կանգնեցի զլաչս . . . յաղաւթս յիշեցէք. ՈԼԱ (1182) թուիս (Կոստանեանց էջ 34):

“... Հասան, որդի Վախիթանգայ, որդուու մեծին Հասանայ, տէր Խոյսիսան ըերդոյ, Խաչենոյ, եւ ամուսին իմ Մամքան, դուստր Բաղդաց թագաւորիմ¹, միաբանեցաք մեծ եւ հոչակաւոր սուրբ ուխտիս Կիշառուաց եւ . . . յաւերման Խետողաց բազում զանձիք . . . նորոգեցաք . . . թվին ՈԼԷ (1188) . . . միաբանքն ընկալան եւ սահմանեցին մեզ Բ. աւր պատարագ ամէն եկեղեցիքս. զաւագ զատիկն ինձ եւ գ. շաբաթ աւրն Մամքանայ . . .” (անդ, էջ 92—93):

Ի՞ք կը յիշուի նաեւ 1163 թուի արձանագրութեան մը մէջ ի Հաւապտուկ.

Թիւն ՈՒԲ. էր յիշխանութեան Հասանա, որդո Վախտանգա եւ ամուսնո նորա Մամքանա, ես տ. Յոհան Քվերորդի տ. Գրիգորո, եւ Գեորգ Եղաւոր որդի, եւ այլ միաբանք շինեցաք զեկեղեցիքս . . . (Կոստանեանց անդ, էջ 31):

4. Վանէ, կին Արանի, որ անգամ մը միայն կը յիշատակուի հետեւեալ արձանագրութեան մէջ.

Պահուած է ուղիղ ձեւը, բայց Կերեւայ թէ նաեւ վրացերէնի մէջ կը շփոթուին գ եւ գ ասաերը, որոնց հետ նաեւ Բրոսէ Ռուսուն Կ'ընթեանու:

¹ Ուշագրաւ է հայ վերջին Կիւրիկեան տան “Բաղաջանագրութագաւոր”, յորջորջանքը:

Ի թուին ՈՀԸ (1189) յառաջնորդութեան տեսան Բարսղի հարթեղբաւը եւ Դաւիթ որդի Արանին... շինեցի զխրանս եւ զեկեղեցիս ի վերայ հանգստարանի հար իմոյ եւ քուեր Փուլթուխանին: Արդ աղաչեմ սուրբ եղբայրութիւնսէ, զայուհացից շաբաթ աւլն եւ զկիւրակէն իմ մաւրն Վանէի՝ դստեր կիւրիկէի թագաւորին եւ իմ քուելն Փուլթուխանայ երկու քառասունք եւ իմ հաւրն Արանին եւ յետոյ ինծ եւ իմ քուերն եւ մաւլն. ով խափանէ մեր խղճիս պարտականէ առաջի Աստուծոյ (Կոստանեանց՝ անդ, 37):

5. Բաւրինա, յիշուած անգամ մը Կիւրակոսի մօտ (Էջ 72) եւ այն արձանագրութեան մէջ ի Սանահին, զոր յառաջ բերինք վերը,

Խոկ Աբաս, որ կը յիշատակուէր նաև արձանագրութեան մը մէջ (տես վերը) եղաւ ժառանդակալ թագաւորութեան:

6. Աբաս Բ. 1185—1192:

Աբաս դեռ երկոտաստանամեսյ մանւկ էր երբ վախճանեցաւ հայրը (Կիր. 72): Կ'երեւայ իւր բաւրինա քրոջ ինամակուլութեան տակ եղաւ ժառանդակալ հայրենի իշխանութեան: Հազիւ 17 տարեկան հասակն թեւակոխած՝ ամուսնացաւ կին առնլով իրեն զգուստը Սարգսի բարեպաշտ իշխանի († 1187)... զբար մեծամծ իշխանաց՝ Զաքարէի եւ Խանէի՝ Նանա անուն (Կիր. 72): Մէկ կողմանէ մանկահասակ թագաւորին ինամութիւնը Զաքարեանց առջմին հետ անոնց իշխանութեան ամէնէն փայլուն ջրջանին, եւ միւս կողմանէ անոր երկու քյոյերունուզքանայ եւ Մաքանի ամուսնութիւնը Օրբելեանց եւ Խաչենի տիրոջ հետ ունէին անշուշտ աւանձին նշանակութիւն Մածնաբերդի թագաւորութեան ապագային համար, Սակայն բոլոր ակնկալութիւնները ի գերեւ ելան թագաւորին տարածամ մահուամբ, որ երկու տարի ետքը՝ 19 ամեայ վաղամեսուկ եղաւ:

Բարեպաշտ թագուհին Նանա իւր ամուսնոյն յիշատակն անմահացնելու համար իւր ծախսով յիշատակն անմահացնելու համար իւր ծախսով քով Զորագետի սրնթաց ալիքներուն վրայ ձգել տուաւ միակտուր միակամար կամուրջ մը՝ իրը 18 կամ 20 մետր բացուածքով, որ մինչեւ այսօր կանգուն կը մնայ: Կամուրջին մէկ կողքին կանգնուած խաչքար մը իւր պատուանդանին վրայ կը կրէ յետեւեալ արձանագրութիւնը:

բացատրող սգաւոր թագուհւոյն բարեպաշտ զգածմանց:

[Նշան Քը իստոփի լեր բարեխօս իշխանաց յազգէ]¹ Բազբատունեաց. Ես Նանայի դուստր իշխանաց իշխանի Սարգսի որդույ Զաքարէի, կին Աբասայ թագաւորին, որ կիսաւրեայ վախճանեալ խաւարեցոյց զմեզ. շինեցի զկամուրջս եւ կանգնեցի զիւաչս յիշատակն մմա, ի միմիթարութիւն ինծ եւ ի կիսանս ծնողաց եւ յեղբարց իմոց. յիշեցէր ի Քրիստո Յիսուս: (Արձագանք, Էջ 472. 1884, Էջ 631. Հայապատում, Էջ 472. Ազգ. Հանդ. Գ. 310—311. Կոստանեանց՝ անդ Էջ 41 շատ թերի ունի առնլով ջալալեւանցէն:)

Նանային ունինք ուրիշ յիշատակ մ'ալ Յովհանավանք, ուր կանգնած է խորան մը եւ խաչ մը, ինչպէս արձանագրութիւնս կը պատմէ.

“Զաստուածաբնակ զայս խորանս եւ զխաչս տէրունական ես Նանայն, դուստր մեծ հազարապետին Սարգսի, որդւոյ Զաքարէի, որդւոյ Աւագ Սարգսի, կանգնեցի ի վերայ նորակերտ վարդապետին Մարգարէի; որ սկիզբն յաշակերտութեան իւր որդիացաւ ինձ եւ առաւել եղեւ քան զնունդ յորովայնի իմում: Եւ իմ տեսեալ զյօժարութիւն սրտի նորա՝ անկայ ի շինութիւն պարապին նորա առաջնորդութեամբ. Եւ մինչ նա յայս բարւոյ գործոյս վերակացութեան էր, մերձեցաւ կատարած նորա եւ ի հող Էջ մանահացան կատարած նորա եւ մեղ սուգ անմիթար եղեւ կահասակ. Եւ մեղ սուգ անմիթար եղեւ կիուումն նորա: Եւ ևս Նանայս աղենարշեալ ի գիտոյ նորա, զայս գտի հնարս սփոփանաց անձին իմոյ... (Կոստանեանց՝ անդ, Էջ 41—42):

Հ. Ալեքսան, Հայապատում, Էջ 472, Կը զրէ թէ Նանա Հաղպատայ միաբանից համար սեղան մի հաստատեր էր, այսինքն իրը ի յիշատակ հանգուցելոց՝ սիրյ եւ ողորմութեան կետաւ րակուր. Հոն ի Հաղպատ թաղուած են՝ ամուսնուն՝ թագաւորին Աբաս եւ անոր հայրն Կորիկէ, ունին՝ թագաւորին իրք գտնի մի քյոյերն. շատ յարմար էր որ եւ իւր քանի մի քյոյերն. շատ յարմար էր որ ինքն այլ անոնց քով ունենար իր վերջն հանիքն այլ անոնց քով ունենար իր վերջն հանիքն պատմանակար մը, որ կը կրէ Կարճ բայց սրտառուչ տապանագիրս՝

Հանգիստ Նանայ:

¹ Արձանագրութեան այս մասը, զոր յառաջ բերինք Հայապատում մէն, Քաջբերունի 1884ին անընթեռնի դասձէ է. Կալսյեանց կը կարդայ՝ Ակամաւն Աստուծոյ եւ Նանա յազգէ Բագրատունեաց, դուստր իշխանաց իշխան Սարգսի, քայր Զաքարէի եւ Խանէի, կին . . .”

Սանահինի վանքի մէջ ալ կայ գաւթի յատակը, տապանագար մը այսպիսի արձանագրութեամբ.

Ծգնաւորն պատրոնուհի նանէ¹, քոյր պատրոնացն Զաքարէի եւ իւանէի (Հայապատում, էջ 472, Ազգ. Հանդ. Է, 389):

Ո՞րն է Նանայի իսկական տապանը: Հ. Ալիշան դիտել կու տայ, որ “յառաջ քան զպաշկելն ընդ Արասայ՝ Նանա պատրոնուհի էր, բայց յետ պասկման հարկ էր որ ոչ եւս՝ պատրոնուհի, այլ թագուհի կոչւիու:

7. Աղասրթան Ա. 1192:

Արաս որովհետեւ Նանային չունեցաւ ժառանգ իշխանութեան, իւր Բաւրինա քՄՐԸ տեսնելով որ բնաջնջ Կըլայ կիւրիկեան ցեղը “անհարին սգով վարանէր”: բայց “ապա ասացին նմա՝ է կին մի որ ունի մանուկ մի ստնդեաց յեղբօրէն քումէ. ապա զուարթացեալ կնոջն առնու զտայն եւ մնուցանէ եւ անուանեաց զանուն նորա Աղասրթան, որ եղեւ ժառանգակալ Մածնաբերդին այր աստուապաշտ եւ քահանայասէր” (Կիր. 72):

Սակայն Նոր Բերդի Դաւթթ² իշխանը, որ կիւրիկեան տոհմէն առած էր իրեն կին չուղելով որ Աղասրթանը որպէս ապօրինի որդի ժառանգէ Մածնաբերդը՝ նենդամտութեամբ ամուսնացուց զանիկա իւր դատելը հետ եւ իրբեւ ինամի մտնելով շքադիր բանակով մը Մածնաբերդ տիրացաւ անոր, իւր աղջիկը ետ առաւ Աղասրթանէն եւ հեռացուց զանիկա բերդէն: բայց Աղասրթան հաւաքելով բաւականաչափ յժ եւ իւր կողմը շահելով բերդի բնակլիւնը, յանհարծակի յարձակեցաւ դաւթի վրայ եւ “ըմբոնեալ զդաւթիթ հանդերձ ամենայն ընտառեօք” հանին արտաքս ի բերդէն, եւ ետուն զբերդն յԱղասրթան (Կիր. 73):

Ժամանակ մը վերջը Աղասրթան իշխանութիւնը թողուց իւր կիւրիկէ որդւցն եւ ինքնիրօնաւորեցաւ “ի վանքն որ կոչէ Գետակիցը”:

¹ Լալայեաց կը կարդայ՝ պատրաս Կրիչեն է.

² Այս այն դաւթթն է հաւանօրէն, զոր կը յիշէ լարդան, էջ 101, իբրև թագուոր Ծանարաց. “մինչ զի ոմն ի նոցանէ (Քաղցեացւոց, որոնք գաղթականութեամբ նկած բնակած են Ծանարք, ընդ մէջ Տփղիսի եւ Իրան Ալբանաց) թագուորեաց դաւթթ անուն, որ ինամաւու ընդ արքային Զորյագետաց: Ծանօթ է արձանագրութեաներէն Ալասակ որդի դաւթթի, թռուն կիւրիկէ արքի, աեր Նորմերդին որ իւր ծագումը սի տանէ Բագրատունինը, իւր գաւանին, ասիկա կը յիշուի 1201-1237 Նոյնի արտագրութեանց մէջ (Հման, Կոստանեանց էջ 44, 72, 80):

Կիրակոս կը յաւելու. “սա որ եհաս յաւուրսմբ, սորա ի ծերութեան ցաւեցին ոոք (Կիր. 72). կրօնաւորելէն յառաջ թէ եաք չգիտենք:

Աղսարթան ունեցաւ երկու որդի կիւրիկէ եւ Յովիաննէս: Վերջինս ինք զինքը կղերական կոչման տուաւ եւ Հաղըատի համանուն եպիսկոպոսին մահունէն ետք “եկաց ի տեղի նորա Յովիաննէս որդի Աղսարթանայ՝ ի Մածնաբերդէ յազգէ Բագրատունեաց՝ ամս երկու, որ ոչ էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման ժամանակին որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Աղուանից՝ կողմանցն Մածնաբերդին” (Կիր. 56):

8. Կիւրիկէ Գ. 1232:

Կիւրիկէ իւր հօր ձեռքէն իշխանութիւնը կառանուր այնպիսի ժամանակ մը (1232), երբ երկիրն կը գտնուէր արեւելքէն սպառնացող արհաւելքի առջեւ: Թաթարական քանդող, գերող հրոսակախումբերն մօտեցած էին Աղուանից սահմանները, Մոլար նուի առաջնորդութեան տակ: Աղջրամ իշխանի բերդերը՝ Տաւուշ կածարէթ, Տէրունական, Երգեգվանք ինկած էին նոր թշնամուն ձեռքը: Նոյն վտանգն կը սպառնար նաեւ Մածնաբերդին՝ որ էր կիւրիկեանց Աղսարթանայ (Վարդ. 145) եւ զոր ունէր կիւրիկէ Բագրատունի որդի Աղսարթանայ (Կիր. 129): Ոչ Աղսարթան եւ ոչ կիւրիկէ կրցան պաշտպանել Մածնաբերդը: ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլար վայրագ բռնապետին: Այս նկատմամբ մանրամանութիւն չին հաղորդ պատմագիրները: Որովհետեւ Թաթարները ինքնակամ հպատակողներուն թոյլ կու տային մնալ իրենց իշխանութեան մէջ (Վարդ. 145) կարելի է մտածել թէ կիւրիկէ ալ կամօք խոնարհեցաւ ի հնազանդութիւն Մոլար նուի եւ մեաց Մածնաբերդի տէր: Ուրիշ տեղեկութիւն չունինք իր մասին, նոյնպէս թէ երբ վախճանեցաւ:

9. Փահլաւան, Թաղիաղին, Աղասրթան Բ.:

Կիւրիկէ Գ. երեք որդի ունեցաւ՝ Փահլաւան, Թաղիաղին եւ Աղսարթան (Կիր. 73):

¹ Մաղաքիս Արեւադայ 16 Մածնաբերդի (Գրուած՝ ՊՄԾ բնակ Երերդ) առումը կը նշանակէ Թաթարներու առաջին յարձակման, այն է 1214/5ին երբ անշուշտ Աղսարթանին եր ատկան իշխան:

Ասոնց մէջ անուանին հանդիսացաւ Թաղիադին: Ասիկա մին էր այն հայ իշխաններէն (Աւագ, Դրդի Շահնշահի, Ելիկում որդի Լիպարտի եւն) որոնք մասնակցեցան Հուլաղու խանին արշաւանքին Բաղդատի ամիրապետին դէմ (1256 ին): Ի դարձին պաշարեց Հուլաղու Նվիրկերտ (Մարտիրոսաց քաղաք), որ յետ երկամեայ Խիստ պաշարման ինկաւ (1259) աւար թշնամեաց (Վարդան 150, Մաղլաքիա 40. Օքրել. 296): Թաղիադին այս արշաւանքէն հետը բերաւ լնտիր աւանդ մը՝ Ս. Բարդուղիմէոսի Նշխարքները, զո՞ր ձեռք անցուցած էր Նվիրկերտի մէջ. այս մասին կը գրէ Մաղլաքիա էջ 41. Իսկ մեծ իշխանն հայոց Թաղիադին անուն յազգէն Բագրատունեաց ըմբունեալ երէց մի Ասորի եւ ի Խիստ ածեալ, եգիտ զաշ սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի. եւ տարեալ մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհին իւրեանց յարեւելք եւ եդ ի վանս ածրունեաց՝ որ ասի Սադուն անուն ետ նմա. եւ առեալ Սադունն տէրն Հաղբատայ մեծ եւ հոչակաւոր սրբոյ ուխտին, եղ զուրբ աղն Բարդուղիմէոսի առաքելոյն ի սուրբ ուխտն Հաղբատ. եւ է անդ ստուգապէսո:

Թաղիադին Կ'անհետանայ այնուհետեւ պատմութեան մէջ. իր Պաւակներէն կը յիշուի յանուանէ միայն՝

10. Սարգիս:

Ինչպէս կ'երեւայ՝ Թաղիադինի մահուամբ Կիւրիկեան հին փառքի վերջն կայծերն ալ կը սափչէին տակաւ տակաւ. Սարգիս իւր փառապանծ նախնեաց վերջն աղօտ Ծյոն կը ներկայանայ: Ասիկա փոխանակ նոր քաջութիւններով ժառանգութիւնն ապահովելու, ամրացնելու եւ նոյն իսկ ընդարձակելու, կամաց կամաց կ'օտարացնէր եղածն ալ, մաս առ մաս ի վաճառ հանելով: Թերեւ ժամանակները փոխուած էին: Իր անուան միակ յիշատակութիւնն ունիք Տետեւեալ արձանագրութեան մէջ որ կը գտնուի Հաղբատ (Բրոսէ. Description, p. 23, Կոստանեաց, էջ 93):

“Ի թուին Հայոց ՈՂԸ (1249). Կամաւն Աստուծու ևս Գրիգոր... մեծ յուսով ապահնեցա ի սուրբ Նշանս եւ զիմ հոգեքաժին զեղն, որ գանձով գնեալ էի ի Թաղիաթինի որդեանցէն ի Սարգսէն, զԱզուաւածոր՝ որ կոչի Մահմուտ, որ ետու ի սուրբ նշանս... ընկալան... եւ սահմար ի սուրբ նշանս... ընկալան... եւ սահմար”:

Նեցին զամէն եկեղեցիքս իմ՝ անուն պատարագել զ.Ք.իստոսո... եւ զսեղանն յիմ՝ անուն դնեն, որպէս զնանային...: Եւանդութեան մը համեմատ “Բարսամ գիւղացի Մելիք Առատամի Նախնիքն ծագած են Բագրատունի թագաւորացն սերնդից, այս է Կիւրիկեան թագաւորների յետագաներիցու, Բարխուդարեան՝ Արցախ 319): Գժուարին է Հիմուած աւանդութեանս վրայ, որ իւր սկիզբն ունի 1600 էն, գտնել կապակցութիւն մը Թաղեալինեան շառաւիլերու Մելիք Առատամի նախնեաց հետ:

Հ. ՂԵՐՈՒԴ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ

ԶԵՅՑԱՐԱՀԱԼԻ ԺՈՂՈՎՐԴՈՒԿԵՆ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆԸ

— (Հայուածութեան)

12. Հանելուկներ:

Հանելուկները կենդանական, բուսական, կրօնական, ծաղրական եւ այլ բովանդակութեամբ եւ չափական ձեւով հիւսուած կարճ մոքեր են, որոնց մէջ փոխաբերական իմաստով նկարագրուում են մի քանի առարկաներ ու երեւոյթներ, որոնցով ժողովուրդը յայտնագործում է նրանց բովանդակած գաղափարը: Մեղանում հանելուկների ծագման պատմութիւնը բաւական հին է: Էրու դարից սկսած՝ նրանք մեր զրականութեան մէջ երեւան են գալիս: Այս դարի գիտնական Անանիա Շիրակացին է, որ առաջին անգամ շարահիւսում է արախճան՝ խորագրով հանելուկներ: Ապա, Ժբոր դարի ամենամեծ կրօնաւորը՝ Ներսէս Շնորհալին գրում է ժողովրդի բարբառով 120 հանելուկներ, ժողովրդի զուարձութեան համար: Այնուհետեւ զրականութեան այս նոր տեսակը մեղանում հետաշտէ մշակւում է, ընդարձակում եւ սիրելի զառնում ժողովրդին, ինչպէս է եւ այժմ: Յետագայում մեր բանաւելներն առանձին ուշադրութիւն են դարձնում հանելուկների վայ եւ հաւաքում ժողովրդի